षष्ठः पाठः

छन्दांसि

छन्दसो गणना वेदस्य षट्सु अङ्गेषु भवति। **'छन्दः पादौ तु वेदस्य'**ति प्रतिपादयद्भिर्विद्वद्भिर्व्याकरणादिवेदाङ्गवच्छन्दःशास्त्रस्यापि वेदज्ञानायानिवार्यत्वमङ्गीकृतम्। यथा लोके पादौ विना पुरुषस्य गतिर्नास्ति तथैव वेदेषु छन्दोज्ञानविरहितस्य पङ्गोर्गत्यभावः सुनिश्चित एव। न केवलं वेदज्ञानाय अपितु लौकिककाव्यशास्त्रेषु पाटवं रचनानैपुण्यं सम्प्राप्तुमपि छन्दोबोधः परमावश्यको विद्यते।

(i) छन्दःशास्त्रस्येतिवृत्तम्-

वैदिकवाङ्मये लौकिकवाङ्मये च छन्दःशास्त्रस्य विशिष्टं स्थानं विद्यते। छन्दःशास्त्रस्य प्राचीनं नाम छन्दोविचितिरप्यस्ति। शास्त्रभेदेन चास्य छन्दोऽनुशासनं, छन्दोविवृत्तिः, छन्दोमानादीनि नामानि अपि प्राप्यन्ते। छन्दो द्विविधमुच्यते (अ) वैदिकच्छन्दांसि (आ) लौकिकच्छन्दांसि च। तत्र -

(अ) **वैदिकच्छन्दांसि-** प्रमुखानि वैदिकछन्दांसि निम्नलिखितानि सन्ति-

१. गायत्री २.उष्णिक् ३.अनुष्टुप् ४.बृहती ५.पङ्क्तिः ६.त्रिष्टुप् ७.जगती

इमानि "सप्तच्छन्दांसि" इति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति। एषां छन्दसामक्षरसंख्या क्रमशश्चत्वारि-चत्वारि वर्धते। वैदिकानां छन्दसां प्रयोगो वेदेषु प्राप्यते।

(आ) लौकिकच्छन्दांसि- काव्यशास्त्रादिषु प्रयुक्तानि छन्दांसि लौकिकच्छन्दांसीत्युच्यन्ते यद्यपि छन्दःशास्त्रे वार्णिकेन मात्रिकेन च भेदेनानेकेषां छन्दसामुल्लेखः प्राप्यते, परं तेषां सर्वेषां प्रयोगः साहित्ये नावलोक्यते। कवयः स्वरुच्यनुसारं विविधच्छन्दसां प्रयोगं स्वकाव्येषु विधाय लोकप्रियतामभजन्त।

(ii) छन्दःशास्त्रस्य परम्परा-

रामानुजाचार्यस्य गुरुणा श्रीमताऽऽचार्येण यादवप्रकाशेन पिङ्गलसूत्रे छन्दःपरम्परापरिचायकमेकं पद्यमुद्धृतम्। तद्यथा-

छन्दोज्ञानमिदं भवाद्भगवतो लेभे गुरूणां गुरुस्-
तस्माद् दुश्च्यवनस्ततोऽसुरगुरुर्माण्डव्यनामा ततः।
माण्डव्यादपि सैतवस्तत ऋषिर्यास्कस्ततः पिङ्गल-
स्तस्येदं यशसा गुरोर्भुवि धृतं प्राप्यास्मदाद्यैः क्रमात्।।

तत्र प्रथमः क्रमः:- युधिष्ठिरमीमांसककृतवैदिकच्छन्दोमीमांसानुसारं प्रथमः क्रमः- बृहस्पतिः-दुश्च्यवनः-शुक्राचार्यः-माण्डव्यः-सैतवः-यास्कः-पिङ्गलश्चेत्येवं विद्यते। यथोक्तम्-

छन्दःशास्त्रमिदं पुरा त्रिनयनाल्लेभे गुहोऽनादितस्-
तस्मात् प्राप सनत्कुमारकमुनिस्तस्मात् सुराणां गुरुः।
तस्माद्देवपतिस्ततः फणिपतिस्तस्माच्च सत्पिङ्गल-
स्तच्छिष्यैर्बहुभिर्महात्मभिरिदं मह्यां प्रतिष्ठापितम्।।

द्वितीयःक्रमः- शिवः-गुहः-सनत्कुमारः-बृहस्पतिः-इन्द्रः-शेषनागः (पतञ्जलिः)-पिङ्गलश्चेत्येवं वर्तते।

तृतीयःक्रमः- पिङ्गलच्छन्दःसूत्रस्य हलायुधवृत्तौ पिङ्गलात् पूर्ववर्तिनां केषाञ्चनाचार्याणामुल्लेखो विद्यते।

तद्यथा–

न्यङ्कु-कौ (क्र) ष्टुकयास्कशाकटायनादिभिर्महर्षिभिर्विरचितानिच्छन्दःशास्त्राण्यत्यन्तकठिनानि ज्ञात्वा संसारोपकारेच्छया पिङ्गलाचार्येण छन्दःशास्त्रं विरचितम्।

(iii) लौकिकच्छन्दसामवतारः छन्दःशास्त्रस्याचार्यपरम्परा च–

लौकिकच्छन्दसां सम्बन्धे कालिदासस्यानुभूतिः ''**निषाधविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः**''। भवभूतिविरचितस्योत्तररामचरितनाटकस्य द्वितीयाङ्के ब्रह्मणो मुखान्निर्गता– ''**अहो! नूतनछन्दसामवतारः**'' महर्षिवाल्मीकेश्च ''**शोकः श्लोकत्वमागतः**'' इत्यादयस्तिस्र उक्तयो लौकिकच्छन्दसां शुभारम्भं सङ्केतयन्ति।

छन्दःशास्त्रस्याचार्यपरम्परा – छन्दःशास्त्रस्याचार्यपरम्परायां प्रमुखा आचार्या निम्नलिखिताः सन्ति–

(१) **आचार्यपिङ्गलः**– पिङ्गलस्य ''छन्दःसूत्रम्''–समुपलब्धेषु छन्दोग्रन्थेषु प्राचीनतमो ग्रन्थो विद्यते॥ देशकालोऽस्याचार्यस्य सप्रमाणं न ज्ञायते। एका परम्परा पिङ्गलं पाणिनेरनुजतया वर्णयति, किन्तु प्रमाणाभावो विद्यते। पिङ्गलकृतस्य छन्दःसूत्रस्यानेके व्याख्याकारा अभूवन् तेषु हलायुधः सुप्रसिद्धो विद्यते।

(२) **जयदेवः**– आचार्यस्यास्य रचना ''जयदेवच्छन्दः'' इति नाम्ना प्रसिद्धा विद्यते। तदाधारः पिङ्गलकृतं छन्दःसूत्रमेव वर्तते।

(३) **जयकीर्तिः**– कन्नडदेशीयोऽयं जैनसम्प्रदायसम्बद्धाचार्योऽष्टाधिकारविभक्तं ''छन्दोऽनुशासनम्'' अरचयत्। ग्रन्थस्य सप्तमेऽधिकारे कन्नडच्छन्दसां विवरणमुपलभ्यते।

(४) **केदारभट्टः**– केदारभट्टस्य प्रसिद्धरचना ''वृत्तरत्नाकरः'' विद्यते। वृत्तरत्नाकरे षट्सु अध्यायेषु १३६ श्लोकाः सन्ति। ग्रन्थोऽयं छन्दोबद्धो विद्यते। अत्र लक्षणमेव छन्दस उदाहरणमपि समुपलभ्यतेऽतः पाठकानां कृते सौविध्यं भवति। वृत्तरत्नाकरस्य चतुर्दशसु टीकाकाराः सन्ति। वस्तुतो वृत्तरत्नाकरः छन्दःशास्त्रस्य लोकप्रियो ग्रन्थो विद्यते।

(५) **क्षेमेन्द्रः**– क्षेमेन्द्रस्य ''सुवृत्ततिलकम्'' छन्दसां प्रयोगज्ञानाय श्रेष्ठा सोपानपरम्परा विद्यते। अस्मिन् ग्रन्थे रोचकं वर्णनं प्राप्यते। यत् कस्य छन्दसः कस्मिन् रूपे? कुत्र? कथञ्च प्रयोगः करणीयः? स्वकाव्येऽल्पच्छन्दसां प्रयोगकर्त्तारः कवयोऽनेनाचार्येण दरिद्रकवय इत्यभिधानेन भूषिताः।

(६) **कालिदासः**– कालिदासस्य ''श्रुतबोधः'' लौकिकच्छन्दसां ज्ञानाय सर्वाधिकोपयोगी ग्रन्थो विद्यते। श्रुतबोधस्य ४४ श्लोकेषु ३७ छन्दसां वर्णनं प्राप्यते।

(७) **हेमचन्द्रः**– हेमचन्द्रस्य ''छन्दोऽनुशासनम्'' छन्दःशास्त्रस्य सुप्रसिद्धो ग्रन्थो वर्तते। अत्र प्राकृतानां तथाऽपभ्रंशच्छन्दसां ज्ञानमपि कार्यते।

(८) **गङ्गादासः**– गङ्गादासस्य ''छन्दोमञ्जरी'' अपि छन्दःशास्त्रस्य लोकप्रियो ग्रन्थो विद्यते। अत्रापि वृत्तरत्नाकरवल्लक्षणान्येवोदाहरणरूपं प्राप्नुवन्ति।

यद्यपि पिङ्गलरचितं छन्दःसूत्रं लौकिकच्छसां प्राचीनतमो ग्रन्थो विद्यते किन्त्वत्र सूत्रशैल्यां छन्दसां लक्षणानि प्रस्तुतानि सन्ति। तदाधृत्य रचितो वृत्तरत्नाकरश्छन्दोमञ्जरी च सरलतया सरसतया चोदाहरणान्वितं लक्षणं प्रस्तूय छन्दःपरिचयं कारयत्यत एवेदं ग्रन्थद्वयं साहित्यिकेषु प्रसिद्धं विद्यते। तदेवात्रापि गृहीतम्। यथावसरञ्चान्येषां छन्दोग्रन्थानां साहाय्यमपि स्वीकृतम्।

(iv) लौकिच्छन्दसां द्विविधत्वं गणानां शुभाशुभविचाराश्च–

महर्षिपिङ्गलादयोऽन्ये च आचार्या लौकिकच्छन्दसां विभागद्वयं प्रतिपादयन्ति। तद्यथा–

(१) मात्राच्छन्दः (२) वर्णच्छन्दश्चेति। यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे–

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा।

मात्रावर्णविभागेन छन्दस्तदिह कथ्यते।।

तत्र (१) **मात्राच्छन्दः**- यस्मिन् छन्दसि मात्रागणना क्रियतेऽर्थान्मात्रासङ्ख्यामाधृत्य रचना भवति तच्छन्दो मात्राच्छन्द इत्युच्यते। यथा आर्या, उपगीतिरित्यादीनि।

(२) **वर्णच्छन्दः**- यस्मिन् वर्णानां नियतसंख्याऽऽधारेण छन्दोरचना विधीयते तद् वर्णच्छन्द इत्युच्यते। यथा ''अनुष्टुप्'' इन्द्रवज्रादीनि।

(v) गणादिलक्षणं, शुभाशुभविचारश्च-

यथेदं त्रैलोक्यं भगवता विष्णुना व्याप्तं तथैव सर्वमपि वाङ्मयं म-य-र-स-त-ज-भ-न-ग-ल- इत्यादिभिर्दशभिरक्षरैर्व्याप्तं विद्यते। एषु दशसु अक्षरेषु आद्यान्यष्टावक्षराणि क्रमशोऽष्टगणानां नामानि सन्ति। ''ग'' इत्यनेन गुरोस्तथा ''ल'' इत्यनेन ''लघु'' इत्यस्य बोधो भवति। यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे-

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना।।

छन्दःशास्त्रे त्रयाणामक्षराणां समूहो गणसंज्ञको भवति। यत्र त्रयोऽपि वर्णा गुरवः, असौ मगणः। आदिलघुर्यगणः, मध्यलघू रगणः, अन्तगुरुः सगणः, अन्तलघुस्तगणः, आदिगुरुर्भगणः, मध्यगुरुर्जगणः सर्वलघुश्च नगण इत्युच्यते। अनेन प्रकारेण त्रित्र्यरक्षराणामष्टौ गणा भवन्ति। यथोल्लिखितं वृत्तरत्नाकरे-

सर्वगुर्मो मुखान्तलो यरावन्तगलौ सतौ।
ग्-मध्याद्यौ जभौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः।।

गणानां लक्षणं श्रुतबोधे यथा-

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम्।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम्।।

छन्दोमञ्जर्यामपि-

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादि गुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः।।

छन्दःशास्त्रानुसारम् अष्टानां गणानां स्वरूपं यथा-

मगणः	**यगणः**	**रगणः**	**सगणः**	**तगणः**	**जगणः**	**भगणः**	**नगणः**
ऽऽऽ	।ऽऽ	ऽ।ऽ	।।ऽ	ऽऽ।	।ऽ।	ऽ।।	।।।
सर्वगुरुः	**आदिलघुः**	**मध्यलघुः**	**अन्तगुरुः**	**अन्तलघुः**	**मध्यगुरुः**	**आदिगुरुः**	**सर्वलघुः**

छन्दःशास्त्रे एतेषां गणानां विषये बहुविचारः कृतो विद्यते। एतेषां भिन्ना भिन्ना देवताः सन्ति, फलान्यप्येतेषां भिन्नानि भिन्नानि भवन्ति। एतेषां स्वरूपमपि भिन्नं-भिन्नं भवति। यथा मगणनगणौ मित्रे स्तः। भगणयगणौ भृत्यौ स्तः। जगणतगणवुदासीनौ रगणसगणौ च शत्रू भवतः। यथा वर्णितं वृत्तरत्नाकरे-

मनौ मित्रे भयौ भृत्यावुदासीनौ जतौ स्मृतौ
रसावरी नीचसंज्ञौ द्वौ द्वावेतौ मनीषिभिः।।

मगणस्य देवता मही विद्यते सा लक्ष्मीं करोति। यगणस्य देवता जलमस्ति सा वृद्धिं ददाति। रगणस्य देवताऽग्निर्विद्यते सा मरणफला वर्तते। सगणस्य देवता वायुं फलं च परदेशगमनमस्ति। तगणस्य देवता आकाशः फलं च शून्यं विद्यते। जगणस्य देवता सूर्योऽस्ति रोगकरणं तत्फलं वर्तते, भगणस्य देवता चन्द्रमाः फलं च निर्मलकीर्तिर्विद्यते। नगणस्य देवता स्वर्गः, फलं च सुखदानं भवति। वृत्तरत्नाकरानुसारम्-

मो भूमिः श्रियमातनोति यजलं वृद्धिं रचाग्निर्मृतिं,

सो वायुः परदेशदूरगमनं, तव्योम शून्यं फलम्।
जः सूर्यो रुजमाददाति विपुलं, भेन्दुर्यशो निर्मलं,
नो नाकश्च सुखप्रदः फलमिदं प्राहुर्गणानां बुधाः।।

कोष्ठकम्

	गणनाम	रूपम्	देवता	फलम्	मित्रादिकम्	फलम्
१.	मगणः	ऽऽऽ	मही	लक्ष्मीः	मित्रम्	शुभम्
२.	यगणः	।ऽऽ	जलम्	वृद्धिः	दासः	शुभम्
३.	रगणः	ऽ।ऽ	अग्निः	मरणम्	शत्रुः	अशुभम्
४.	सगणः	।।ऽ	वायुः	विदेशगमनम्	शत्रुः	अशुभम्
५.	तगणः	ऽऽ।	आकाशम्	शून्यम्	उदासीनः	अशुभम्
६.	जगणः	।ऽ।	सूर्यः	रोगः	उदासीनः	अशुभम्
७.	भगणः	ऽ।।	चन्द्रमाः	कीर्तिः	दासः	शुभम्
८.	नगणः	।।।	स्वर्गः	आयुः	मित्रम्	शुभम्

गणानां शुभाशुभविचारमिव वर्णानामपि शुभाशुभविचारश्छन्दःशास्त्रे क्रियते। साधारणतया ऋ–ङ–झ–ञ–र–ल–व–स–ह–इत्यादयो वर्णाः टवर्गस्य पवर्गस्य च सर्वे वर्णा अशुभा मन्यन्ते। अवशिष्टाः सर्वे वर्णाः शुभफलदायका भवन्ति। काव्यस्यादौ दुष्टवर्णानां दुष्टगणानाञ्च प्रयोगस्य निषेधो विद्यते।

आर्यादिमात्राच्छन्दसामपि गणा भवन्ति, ते चतुर्मात्रिका भवन्ति। एतादृशाः पञ्च गणा भवन्ति। यथा–

१	२	३	४	५
ऽऽ	।।ऽ	।ऽ।	ऽ।।	।।।।
(सर्वगुरुः)	(अन्तगुरुः)	(मध्यगुरुः)	(आदिगुरुः)	(सर्वलघुः)

लघुगुरुलक्षणम्–वृत्तरत्नाकरानुसारम्–

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः।
वा पदान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः।।

अर्थात्– १. अनुस्वारयुक्तः स्वरो गुरुर्भवति।
२. यस्यान्ते विसर्गो विद्यमानो भवति स स्वरो गुरुर्भवति।
३. दीर्घः प्लुतस्वरश्च गुरुर्भवति।
४. यस्य स्वरस्याग्रे संयुक्तवर्णो भवति स गुरुर्भवति।
अ. व्यञ्जनस्य पुरोभागे विद्यमानत्वे सति स्वरो गुरुर्भवति।
आ. जिह्वामूलीयस्य तथा
इ. उपध्मानीयस्याग्रे विद्यमानत्वे लघुस्वरो गुरुर्भवति।

५. छन्दःशास्त्रे पादादावक्षरसंयोगः क्रमसंज्ञको भवति। तस्य पुरतो विद्यमानो गुरुवर्णोऽपि क्वचिल्लघुतां याति। यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे–

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः।
पुरःस्थितेन तेन स्यात् लघुतापि क्वचिद् गुरोः।।

यथा– **तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छलानि च दधीनि।**
अल्पव्ययेन सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति।।

अत्र चतुर्थचरणस्यादौ स्थित: संयुक्त: ''ग्र'' इति शब्द: क्रमनामा भवति। तथा च संयुक्तपरत्वाद् गुरु: ''सुन्दरि'' इत्येतस्य इकार आर्यायास्तृतीयचरणस्थद्वादशमात्रानिर्वाहकतया लघुभावं स्वीकरोति।

छन्द:शास्त्रे प्रयुज्यमानानामब्धिभूतरसादीनां संज्ञा लोकतोऽवगन्तव्या। यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे–

अब्धिभूतरसादीनां ज्ञेया संज्ञात्र लोकत:।

यथा– संङ्ख्यानां कृते प्रयुक्ता: शब्दा:– छन्दसां लक्षणेषु सङ्ख्यां ज्ञापयितुं साङ्केतिक–शब्दा: अपि प्रयुज्यन्ते। छन्दसां लक्षणबोधाय साङ्केतिकशब्दानां ज्ञानमपेक्षितं भवति। छन्द:शास्त्रे सुप्रसिद्धा: साङ्केतिक–सङ्ख्याशब्दा: यथा–

क्र.सं.	**साङ्केतिकशब्दा:**	**सङ्ख्या**
१.	चन्द्रमा:, पृथ्वी	एकम्
२.	पक्षौ, नेत्रे	द्वे
३.	गुणा:, रामा:, अग्नय:	त्रीणि
४.	वेदा:, वर्णा:,युगा:,आश्रमा:	चत्वारि
५.	शरा:,इन्द्रियाणि,भूता:,तत्वानि	पञ्च
६.	शास्त्राणि,रसा:,ऋतव:	षट्
७.	अश्वा:,मुनय:,लोका:,स्वरा:,	सप्त
८.	वसव:,यामा:,सिद्धय:	अष्ट
९.	अङ्का:,ग्रहा:,द्रव्यानि,निधय:	नव
१०.	दिश:,अवतारा:	दश
११.	रुद्रा:	एकादश
१२.	सूर्या:,मासा:	द्वादश

छन्द:शास्त्रे संख्याद्योतनाय एतेषां शब्दानामेव प्रयोग: क्रियते।

चरण:– पद्यस्य चतुर्थो भागश्चरण इत्युच्यते।

यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे – **ज्ञेयो पादश्चतुर्थोऽश:।**

यति: – वृत्ते यत्र विरामो भवति तत्र यतिर्बोध्या।

वस्तुतो विच्छेदोऽथवा विराम एव यतिसंज्ञां भजते।

यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे – **यतिर्विच्छेदसंज्ञिका।**

छन्द:शास्त्रे समस्थानयोरर्थाद् द्वितीयचतुर्थयोर्युक्संज्ञा विषमयोरर्थात् प्रथमतृतीयस्थानयोश्चायुक् संज्ञा भवति।

वृत्त–विभाग:

(vi) वृत्तविभागस्तज्जातयश्च – पद्यं द्विविधं भवति–(१)जाति: (२)वृत्तञ्च। जातिच्छन्दो मात्रासंख्यामालम्बते। वृत्तञ्च वर्णानां नियमितसन्निवेशाधृतं भवति। वृत्तं त्रिविधं भवति–(१) समवृत्तम् (२) अर्धसमवृत्तम् (३) विषमवृत्तञ्च। यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे–

युक् समं विषमं चायुक् स्थानं सद्भिर्निगद्यते।
सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथाऽपरम्।।

तत्र समवृत्तं यथा–

अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिता:।
तत् छन्द:शास्त्रतत्त्वज्ञा: समं वृत्तं प्रचक्षते।।

अर्धसमवृत्तं यथा–

प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्।
द्वितीयस्तुर्यवत् वृत्तं तदर्धसममुच्यते।।

विषमवृत्तं यथा–

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्प रम्।
तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः।।

समवृत्तभेदाः– एकाक्षरात् पादादारभ्य एकाक्षरवर्धितैः पादैर्यावत् षड्विंशतिसङ्ख्याकं प्रति गमनं भवति, तावत् पृथक् छन्दो भवति। वृत्तरत्नाकरानुसारम्–

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्धितैः।
पृथक् छन्दो भवेत् पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम्।।

ततः षड्विंशत्यक्षरात्मकपादात् वृत्तादूर्ध्वमर्थात् सप्तविंशत्याद्यक्षरपादा यदा भवन्ति तदा ते चण्डवृष्ट्याद्यभिधाना दण्डकाःपरिकीर्तिता भवन्ति। एभ्यो वृत्तेभ्योऽन्यास्त्रिभिः षड्भिर्वा चरणैरुपलक्षिता गाथा इत्युच्यन्ते। यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे–

तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः।
शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः।।

षड्विंशतिविधानि समच्छन्दांसि भवन्ति। प्रत्येकं छन्दः एकया जात्या सम्बन्धितं भवति। अतो नियमतः षड्विंशतिजातयः सन्ति। ताश्च–

१. उक्ता २. अत्युक्ता ३. मध्या ४. प्रतिष्ठा ५.सुप्रतिष्ठा ६.गायत्री ७.उष्णिक् ८.अनुष्टुप् ९.बृहती १०.पङ्क्तिः ११.त्रिष्टुप् १२.जगती १३.अतिजगती १४.शक्वरी १५.अतिशक्वरी १६.अष्टिः १७.अत्यष्टिः १८.धृतिः १९.अतिधृतिः २०.कृतिः २१.प्रकृतिः २२.आकृतिः २३.विकृतिः २४.सङ्कृतिः २५.अतिकृतिः २६.उत्कृतिः

एषु छन्दःसु क्रमशश्चत्वारि चत्वार्यक्षराणि वर्धन्ते। वृत्तरत्नाकरे यथा–

उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च।।
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता।
शक्वरी साऽतिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते।।
धृतिश्चाधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः।
विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः।।

अनेन प्रकारेणोक्तादिभेदेन छन्दसां षड्विंशतिजातयो भवन्ति। छन्दसां विषये विस्तरेण साहित्यशास्त्रे विचारः सम्प्राप्यते।

अत्र पाठ्यक्रमानुरोधेन क्रमशः प्रहर्षिणी–वसन्ततिलका–मालिनी–मन्दाक्रान्ता–हरिणी–शिखरिणी–शार्दूलविक्रीडित–स्रग्धरावृत्तानां लक्षणोदाहरणानि प्रस्तूयन्ते–

(१) प्रहर्षिणी– लक्षणम्– **म्नौ ज्रौ गः त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्।** अर्थात् यस्य प्रतिचरणं मगण–नगण–जगण–रगणाः अन्ते च एकः गुरुवर्णः भवति तत् प्रहर्षिणीनाम वृत्तं भवति। अत्र त्रिभिः दशभिश्च अक्षरैः यतिः भवति।

उदाहरणम्–

म. न. ज. र. गु.
ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ
निर्दिष्टां कुलपतिना च पर्णशाला
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां,
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय।।

(२) **वसन्ततिलका**– लक्षणम्– **उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।** अर्थात् यस्य वृत्तस्य प्रतिचरणं क्रमशः तगण–भगण–जगण–जगणाः अन्ते च द्वौ गुरुवर्णौ भवेतां तत् वसन्ततिलकावृत्तं भवति। अत्र अष्टाभिः षड्भिश्च अक्षरैः यतिः भवति।

उदाहरणम्–

त. भ. ज. ज. गु.गु. (विकल्पेन)
ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
पापान्निवारयति योजयते हिताय
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः।।

(३) **मालिनी**– लक्षणम्– **ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।** अर्थात् यस्य प्रतिचरणं नगण–नगण–मगण–यगण–यगणाः च भवन्ति तत् मालिनीवृत्तं भवति। अत्र अष्टाभिः सप्तभिश्च अक्षरैः यतिः।

उदाहरणम्–

न. न. म. य. य.
। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ
मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।।

(४) **शिखरिणी**– लक्षणम्– **रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी।** अर्थात्– यस्य प्रतिचरणं क्रमशः यगण–मगण–नगण–सगण–भगणाः अन्ते च एकः लघुवर्णः एकश्च गुरुवर्णः भवति तत् शिखरिणीवृत्तं भवति। षड्भिः एकादशभिश्च वर्णैः यतिः भवति।

उदाहरणम्–

य. म. न. स. भ. ल.गु.
। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ
शिरः शार्वं स्वर्गात् पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।।

(५) **हरिणी**– लक्षणम्– **न समरसलागः षड्वेदैर्हयैः हरिणी मता।** अर्थात् यस्य प्रतिचरणं क्रमशः नगण–

सगण–मगण–रगण–सगणा: अन्ते च एक: लघुवर्ण: एकश्च गुरुवर्ण: भवेत् तत् हरिणीवृत्तं भवति। अत्र षड्भि: चतुर्भि: सप्तभिश्च वर्णै: यति: भवति।

उदाहरणम्–

न. स. म. र. स. ल.गु.
। । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ
न समरसना: कालं भोगाश्चलं धनयौवनं
किमपि कलना कालस्येयं प्रधावति सत्वरा
तरुणहरिणी सन्त्रस्तेव प्लवप्रविसारिणी ।।

(६) **मन्दाक्रान्ता**– लक्षणम्– **मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद् गुरू चेत्।** अर्थात् यस्य प्रतिचरणं मगण–भगण–नगण–तगण–तगणा: अन्ते च द्वौ गुरुवर्णौ भवत: तत् मन्दाक्रान्तावृत्तं भवति। अत्र चतुर्भि: षड्भि: सप्तभिश्च यति: भवति।

उदाहरणम्–

म. भ. न. त. त. गु. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ
शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ।।

(७) **शार्दूलविक्रीडितम्**– लक्षणम्– **सूर्याश्वैर्मसजस्तता: सगुरव: शार्दूलविक्रीडितम्।** अर्थात् यस्य प्रतिचरणं मगण–सगण–जगण–सगण–तगण–तगणा: अन्ते च एक: गुरुवर्ण: भवति तत् शार्दूलविक्रीडितवृत्तं भवति। द्वादशभि: सप्तभिश्च वर्णै: यति: भवति।

उदाहरणम्–

म. स. ज. स. त. त. गु.
ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ
विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं, गुरु: ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता,
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीन: पशु: ।।

(८) **स्रग्धरा**– लक्षणम्– **म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।** अर्थात् यस्य प्रतिचरणं मगण–रगण–भगण–नगण–यगण–यगण–यगणा: भवन्ति। त्रिवारं सप्तभि: अर्थात् सप्तभि:, सप्तभि: सप्तभिश्च वर्णै: यति: भवति।

उदाहरणम्–

म. र. भ. न. य. य. य.
ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ **श्वम् ।**
या सृष्टि: स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
प्रत्यक्षाभि: प्रपन्नस्तनुभिरवतुवस्ताभिरष्टाभिरीश: ।।

अभ्यास-प्रश्ना:

बहुविकल्पात्मका: प्रश्ना:

१. वेदस्य पादौ स्त: –

(क) छन्द: (ख) ज्योतिषम्

(ग) व्याकरणम् (घ) कल्प:

२. छन्द:शास्त्रस्य प्रथम: आचार्य: अस्ति –

(क) पाणिनि: (ख) भरत:

(ग) पिङ्गल: (घ) केदारभट्ट:

३. पिङ्गलस्य छन्दोविषयका रचना अस्ति –

(क) वृत्तरत्नाकर: (ख) छन्दोमञ्जरी

(ग) छन्द:सूत्रम् (घ) श्रुतबोध:

४. छन्द:शास्त्रे गणा: भवन्ति –

(क) त्रय: (ख) पञ्च

(ग) सप्त (घ) अष्ट

५. निम्नलिखितेषु मात्रिकच्छन्द: अस्ति –

(क) इन्द्रवज्रा (ख) वसन्ततिलका

(ग) आर्या (घ) अनुष्टुप्

अतिलघूत्तरात्मका: प्रश्ना:

१. छन्दोगणविधायकसूत्रं लेखनीयम्।

२. ह्रस्व: वर्ण: क: भवति?

३. दीर्घ: वर्ण: क: भवति?

४. लौकिकच्छन्द: कतिविधं भवति?

५. वार्णिकच्छन्द: कतिविधं भवति?

६. छन्द:शास्त्रे पाद: क: उच्यते?

७. छन्द:शास्त्रानुसारं गणस्य परिभाषां लिखत।

८. यते: परिभाषां लिखत।

९. सर्वदा यति: कुत्र भवति?

लघूत्तरात्मका: प्रश्ना:

१. वर्णानां लघु-गुरु-व्यवस्थां लिखत।

२. लौकिकच्छन्द: कतिविधं भवति? नामोल्लेखं कुरुत।

३. मात्रिकच्छन्दस: परिभाषा लेख्या।

४. अष्टानां गणानां स्वरूपं प्रदर्शनीयम्।

५. समवृत्तस्य परिभाषा लेखनीया।

६. अर्द्धसमवृत्तस्य परिभाषा का?

७. विषमवृत्तस्य स्वरूपं ज्ञापनीयम्।

८. प्रहर्षिणी-वृत्तस्य लक्षणं लेखनीयम्।

९. हरिणी-वृत्तस्य लक्षणं लेखनीयम्।

१०. स्रग्धरा-लक्षणं प्रदर्शनीयम्।

११. शिखरिणी-वृत्त-लक्षणं लेखनीयम्।

निबन्धात्मकाः प्रश्नाः

१. वसन्ततिलकावृत्तस्य लक्षणोदाहरणे लेखनीये।

२. मालिनीच्छन्दसो लक्षणोदाहरणे प्रदर्शनीये।

३. मन्दाक्रान्तावृत्तस्य लक्षणोदाहरणे लेखनीये।

४. शार्दूलविक्रीडितवृत्तस्य लक्षणोदाहरणे प्रदर्शनीये।

५. अधोलिखित-पङ्क्तिषु छन्दोनिर्देशः कार्यः-

  १. पापान्निवारयति योजयते हिताय

  २. निर्दिष्टां कुलपतिना च पर्णशाला-

  ३. मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा

  ४. न समरसनाः कालं भोगाश्चलं धनयौवनम्

६. निम्नलिखितोदाहरणेषु छन्दोनिर्णयं कृत्वा तल्लक्षणानि लेख्यानि -

१. या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतुवस्ताभिरष्टाभिरीशः॥

२. शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम्।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम्॥

३. विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं,
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता,
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥

४. शिरः शार्वं स्वर्गात् पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम्।
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः॥

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. क	२. ग	३. ग	४. घ	५. ग